

SUOMEN TS — TEORIOIDEN KOETINKIVI

Ulla Palomäki *Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli.* Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 59. Turku 1998. 392 s. ISBN 951-29-1249-X.

Myöhäiskantasuomen oletetun dentaalisen geminaatta-affrikaatan edustuksessa suomi poikkeaa jyrkästi muista itämerensuomalaisista kielistä. Muissa kielissä affrikaatta on säilynyt tai edustuu *ts*-yhtymänä, mutta suomen murteissa vallitsee suuri kirjavuus. Affrikaatta on karjalaispiirteenä säilynyt joissakin Laatokan luoteisrannan pitäjissä, suurimmassa osassa kaakkoismurteita on vallalla *ts*. Savolaismurteiden luonteenomainen edustustapa on *ht*, länsimurteiden *tt*. Eräillä alueilla sekä itä- että länsimurteiden puolella esiintyy *ss*, ja viimeksi Rauman seudulla on ollut käytössä *ʃʃ*. Kuvaa kirjavoittoa vielä se, että murteet ovat vaihtelevasti säilyttäneet affrikaatan oletetun pituusvaihtelun. Laatokan rannan affrikaatta on vaihtelussa, mutta kaakkoismurteiden *ts* on vaihteluton. Sa-

volainen *ht* on yleensä vaihtelussa (*ht* : *t ~ h*), mutta varsinkin eräillä päämurteiden raja-alueilla vaihteluton. Lounaismurteissa vallitsee vaihtelu, hämäläis- ja pohjalaismurteissa vaihteluttomuus, ja *ss*:n alueissa on sekä vaihtelullisia että vaihteluttomia. Kirjakielen kannaksi on vakiintunut vaihteluton *ts*.

Tämä variaatio on ymmärrettävästi jo varhain kiinnittänyt kielen tarkkailijoiden huomiota. Juslenius on sanakirjansa esipuheesta päätellen tuntenut ainakin kaksi edustustapaa. Porthanin muistiinpanoissa niitä esiintyy jo neljä, ja eräät Porthanin aikalaiset esittelevät tarkemminkin eri maakunnille luonteenomaisia edustustapoja. 1800-luvulta on Reinhold von Beckerin, Gustaf Renvallin ja Antero Vareliuksen jo varsin täsmälliset ja nykytietämystä vastaa-

▷

vat kuvaukset eri edustustapojen levikki-alueista. Heidän päivistään kirjakielen *ts*:n edustusta on pidetty yhtenä selvimmistä päämurrealueita erottelevista kielenpiirteistä. Tällä vuosisadalla siihen ovat kiinnittäneet runsaasti huomiota esimerkiksi Lauri Kettunen ja Martti Rapola, ja jo 1907 ilmestyi Harry Strengin pieni monografia *Konsonanttiyhtymä ts suomen kielessä*. Tähän asti kattavin kuvaus *ts*:n variaatiosta ovat Kettusen murrekartaston kartat 8, 9 ja 10 kommentaareineen. Tutkimuksessaan Ulla Palomäki tarkentaa kuvaa modernin variaation tutkimuksen keinoin.

Variaatiota on tietysti haluttu myös ymmärtää ja selittää. Selitysten pohjaksi on yleisesti hyväksytty E. N. Setälän *Yhteis-suomalaisessa äännehistoriassa* (1891) ensi kerran esittämä oletus, että mksm. *ts* on suomen kielen erilliskehityksen aikana ensin muuttunut soinnittomaksi dentaalispirantiksi, josta sitten eri alueilla ja eri aikoina ovat kehittyneet nykyiset *tt*, *ss* ja *ht*. Setälä itse modifioi teoriaansa useain otteeseen, ja myöhemmät tutkijat ovat esittäneet siitä omia muunnelmiaan. Perusidea siitä, että kehitys mksm. edustuksesta nykymurteiden *tt*:hen, *ss*:ään ja *ht*:hen on kulkenut *ʈʈ*-vaiheen kautta, on kuitenkin säilynyt aina uusimpiin äännehistoriallisiin tutkimuksiin saakka. Käsitteen, että mksm. lähtökohtana *ts*-yhtymän sijasta oli affrikaatta, esitti tietävästi ensimmäisenä Frans Äimä 1919, ja sen vakiinnutti Y. H. Toivonen varsinkin 1932 ilmestyneellä tutkimuksellaan. Kuten Ulla Palomäen tutkimuksen nimestäkin näkyy, hän hyväksyy lähtökohdaksi affrikaatan. Setälän teoriaa spirantisesta välivaiheesta hän sen sijaan ei hyväksy.

Palomäki viittaa jo tutkimuksensa alussa (s. 10) siihen, että »epäluonnollisten» äänteenmuutosten lähde usein ovat kieli-kontaktit ja lainaus. Hänen ratkaisunsa *ts*-variaation ongelmaan on ruotsin kielen

vaikutus, jonka hän olettaa tulleen varsin myöhään, 1500-luvulta lähtien. Ruotsin välittömästä tai välillisestä vaikutuksesta olisivat syntyneet murteiden *ss*, *ʈʈ*, *tt* ja *ht*. Tätä perustellakseen Palomäki esittää laajahkoja asutushistoriallisia katsauksia ja paneutuu varsin perusteellisesti ruotsin ääntämyksen historiaan.

SYNKRONINEN VARIAATIO JA REAALIAIKAINEN MUUTOS

Palomäki esittelee melko laajasti dialektologian historiaa (s. 25–46). Hän itse tunnustautuu labovilaisvaikutteisen sosiolingvistisen dialektologian kannattajaksi. Sen käsitteistöä hänen omassa työssään ovat käytössä erityisesti maantieteellisen diffuusion ja leksikaalisen diffuusion käsitteet. Aineiston analyysissä tärkeimmäksi selittäjäksi nousee naapurivaikutus, joka esitellään sivulla 7. Palomäen näkökulmasta kiinnostavaa on paitsi systemaattinen myös satunnainen variaatio (s. 3–5).

Aikaisempia tutkijoita Palomäki kritisoi siitä, että he ovat kiinnittäneet huomiota vain systemaattiseen variaatioon (s. 3–4, 26, 161). Tässä tekee mieli puolustaa varsinkin Palomäen edeltäjää Harry Strengiä, joka kiinnittää satunnaiseen variaatioon huomiota varmaankin niin paljon, kuin hänen käytettävissään ollut aineisto on sallinut (tätä termiä tietenkään tuntematta). Hän erottaa Pohjois-Pohjanmaalla välimurteen, jossa esiintyvät rinnakkain *tt* ja *ht* (s. 12), ja omistaa erityisen paljon huomiota savolaismurteiden heikkoasteisten muotojen variaatiolle (s. 12–18).

Heti tutkimuksensa alussa Palomäki rajaa sen koskemaan vain niitä sanoja, joissa dentaalisen affrikaatan jatkaja esiintyy ensimmäisen ja toisen tavun rajalla (s. 1). Hän tekee myös sen erittäin käytännöllisen ratkaisun, että ottaa kaikkia dentaalisen affrikaatan perillisiä edustamaan yhteisen

operatiivisen symbolin TS (s. 3). Sitä käytetään myös tässä kirjoituksessa.

Tutkimuksen aineistona on Lauseopin arkiston murreaineisto, joka käsittää noin tunnin pituisen näytteen 132 pitäjänmurteesta. Näytteet on litteroitu osaksi Turun yliopiston suomen kielen äänitearkiston, osaksi Suomen kielen nauhoitearkiston äänitteistä, ja ne edustavat melko tasaisesti eri päämurrealueita (ks. karttaa s. 23). Äänitteet ovat valtaosin 1960-luvulta. Kustakin pitäjästä on yleensä vain yhden henkilön puhetta, ts. yhtä idiolektia. Palomäki onkin tehnyt sen oikealta tuntuvan ratkaisun, että hän viittaa näytteisiin termillä *lekti*. Näin termi ei ota kantaa siihen, onko kyseessä idiolekti, dialekti vai mahdollisesti sosiolekti (ks. s. 9). Palomäki on hyvin perillä siitä, että aineisto on suppeahko, ja korostaa sitä, että tutkimus on myös menetelmän testaus (s. 22). Vertailu- ja apuaineistona ovat Suomen kielen näytteitä -sarjan murretekstit. Ne ovat ilmeisen vertailukelpoisia: myös ne perustuvat enimmäkseen 1960-luvulla tehtyihin äänitteisiin; kutakin murretta edustaa kaksi idiolektia, kummankin puhunnaa on mukana noin tunti.

Lauseopin arkiston aineistosta on pyritty koneellisesti poimimaan kaikkien niiden lekseemien kaikki esiintymät, joissa TS esiintyy ensimmäisen ja toisen tavun rajalla (menetelmä selostetaan s. 13–14). Lekseemejä on kertynyt 79, niiden esiintymiä yhteensä 4 038 (ilman ekspressiivisanoja ja erisnimiä) (ks. liitettä 1). Taajimmin esiintyvät kantavartalot *iTSe-* (esiintymiä 1 061), *meTS-* (877) ja *kaTS-* (742) (ks. taulukkoa s. 15).

Kun tutkitaan TS:n edustusta, huomioon on otettava kolme tekijää: kvantiteetisuhde (onko vaihtelua vai ei), laatu vahvan asteen asemassa ja laatu heikon asteen asemassa. Niitä jokaista voidaan pitää itsenäisenä muuttujana. Mutta miten vaihtelu toteutuu? Tätä Palomäki pohtii seuraavasti:

Voidaan edelleen olettaa, että jossakin kohdassa maantieteellistä distribuutiota toinen TS:n lingvistinen ominaisuus tai piirre vaihtuu toiseksi. Mikäli ominaisuus vaihtuu toiseksi yhtäkkiä niin, että yhdessä pitäjänlektissä esiintyy *ht* ja sen naapurilektissä *tt*, näiden lektiä välissä on isoglossi, mikä merkitsee sitä, että kyseessä olevien lektiä välillä ei ole naapurivaikutusta. Perinteisten karttojen isoglossit sisältävät juuri tällaisen ajatuksen [– –]: *ht*-piirre vaihtuu jossakin maantieteellisessä kohdassa yhtäkkisesti *tt*-piirteeksi. Esimerkiksi Kettusen (1940a) esittämät kartat ovat tyypillisiä isoglossikarttoja. Toisaalta voidaan myös olettaa, että siirtymä toisesta TS:n laadusta toiseen tapahtuu asteittain: siinä tapauksessa äkinäistä muutosta eli isoglossia ei ole, vaan toinen laatu vähenee alue alueelta ja toinen lisääntyy alue alueelta siirryttäessä toisen laadun maantieteelliseltä keskusalueelta toiselle. Vastaavasti siirtymä erilaisesta kvantiteettisuhteesta toiseen tapahtuu maantieteellisesti asteittain. (S. 18.)

Vaihtelun kuvaamiseen Palomäki on kehittänyt tarkan ja tyylikkään menetelmän. Se perustuu binaarisuuteen. Kvantiteettisuhteen osalta onkin vain kaksi mahdollisuutta: XX : XX tai XX : X (kvantiteettivaihtelua on tai sitä ei ole; X symboloi mitä tahansa TS-vaihteluun osallistuvaa konsonanttifoneemia). Heikon asteen varianttien merkitsemiseen ja toisistaan erottamiseen hänellä on johdonmukainen järjestelmä (ks. s. 108–109). Laadun osalta hän kontrastoi aina kaksi toisensa kohtaavaa mahdollisuutta, joita vahvan asteen asemassa ovat esimerkiksi *tt* ja *ht*, *ss* ja X (mikä tahansa muu variantti), heikon asteen asemassa esimerkiksi *t* ja *tt*, *ht* ja X (mikä tahansa muu variantti). Näin jokaista TS:n ominaisuutta voidaan jokaisessa lektissä tarkastella myös suhteellisesti ja merkitä suhteelliset osuudet pitäjäkohtaisesti karttaan. Kartta osoittaa objektiivisesti, muuttuuko ominaisuus maantieteellisesti yhtäkkisesti vai asteittain. Suhteellisten osuuksien esittämisessä Palo-

mäki on perustellusti päätyntä käyttämään prosenttilukujen sijasta indeksejä, joissa osuudet sijoitetaan 20-portaiselle asteikolle (ks. s. 18–21). Asteikolta voi päätellä, onko kyseessä (tietyn ominaisuuden suhteen) *puhdas lekti*, *vaikutteinen lekti* vai *siirtymälekti*. Kartoissa »puhtaat» edustukset esitetään symbolein, vaikutteet ja siirtymät indekseihin.

Synkronista variaatiota käsittelevän pääluvun 3 jäsentely on sellainen, että ensin esitellään tarkasteltavien muuttujien maantieteellinen distribuutio ja sitten analysoidaan yksityiskohtaisesti lekseemeittäin niitä lektejä, joissa esiintyy vaihtelua (vaikutteiset ja siirtymälekit). Lähtökohtana on se hypoteesi, että synkroninen variaatio on käynnissä olevan muutosprosessin ilmenemismuoto ja että variaation analyysi voi antaa tietoa itse muutosprosessista (ks. esim. s. 4, 41, 81, 86). Lähtökohta on tietysti aivan oikea, mutta kritiikkinä voi esittää sen, että lektikohtainen aineisto on varsinkin leksikaalisen diffuusion osoittamiseen välistä kovin pieni. Pari esimerkkiä: Kvantiteettisuhteen käsittelyssä sivulla 84 todetaan, että sana *viTsa* on Multian murteessa »stabiilisti vaihteluton», ja myös *viiTSiä* on joutunut ryhmään »aina vaihteluton». Heikon asteen aseman käsittelyssä sanat tietysti ovat ryhmässä »aina *ht*» (s. 126). Kun vertaa sivujen 84 ja 126 tietoja liitteeseen 2, osoittautuu kuitenkin, että *ht* esiintyy kummassakin sanassa heikon asteen asemassa vain kerran. Herääkin kysymys, kuinka usein variaation kuvauksessa käytetyt »aina X» -määrittelyt perustuvat yhteen ainoaan esiintymään. Lektikohtaisen aineiston pienuuden aiheuttamaa haittaa kompensoi kyllä se, että variaatiota tarkastellaan myös kokoavasti lekseemeittäin. Kokoavat havainnot leksikaalisesta diffuusiosta ovat mielestäni vakaalla pohjalla (s. 92–93, 106, 133).

Kokonaiskuva murteiden nykyisestä

TS-edustuksesta hahmotellaan sivulla 155, eikä se ole yllättävä. Kullakin TS-variantilla on edelleen ydinalueensa, jonka keskukselta ulospäin edettäessä vieras vaikutus vähitellen lisääntyy. Variaatio on suurinta eri murreryhmien raja-alueilla. Tämä on osoitus maantieteellisestä diffuusiosta, naapurivaikutuksesta. Osoitetuksi on tullut myös se, että uudennosten leviämisen muotona on leksikaalinen diffuusio. Kun kirjakielinen *ts* esiintyy murrepuheessa, kyse on lähes aina lekseemilainasta.

Luvussa 4 Palomäki tutkii TS:n lyhyen aikavälin muutoksia vertaamalla omaa aineistoaan Kettusen murrekartaston antamaan kuvaan (kartta 8). Vertailu tietysti on tuu siinä suhteessa, että Kettunen ei ota huomioon satunnaista variaatiota vaan kuvaa kunkin pitäjän vanhan polven yleisimmän edustuksen, mutta se johtaa silti kiinnostaviin havaintoihin. Reaaliaikaiset muutokset keskittyvät samoille alueille kuin synkroninen variaatiokin: päämurreryhmien rajaseuduille (s. 164). Yleisin variantti on vaihtunut varsinkin Raumanseudulla, missä $\theta\theta$: θ -suhteen sijaan on tullut suhde tt : t , ja lounais- ja hämäläismurteiden siirtymämurteissa, missä heikon asteen asemassa hämäläinen tt on voittanut alaa. Savolaismurteissa heikon asteen yleisin variantti t on valannut alaa kilpailijoiltaan. (Ks. taulukkoa s. 166.) Palomäki on tehnyt laskelmat myös siitä, missä lekseemeissä suhteellisesti useimmin esiintyy Kettusen esittämästä poikkeava TS-edustus (taulukko s. 178).

Lukuna 5 on suuritöinen fonologinen katsaus TS-edustuksen asemaan kunkin murteen klusiilien ja frikatiivien järjestelmässä. Harhaanjohtavaa tässä yhteydessä on *taivutustyyppi*-sanon käyttö, koska ei tarkastella taivutus- vaan astevaihtelusuhteita. Palomäki esittää nyt monimutkaisia strukturaalisia selityksiä muutoksille, jotka hän on edellä luontevasti tulkinnut naapurivaikutukseksi (s. 185–186).

AIKAISEMMAN TUTKIMUKSEN ESITTELY JA KRITIIKKI

Kun Setälä *Yhteissuomalaisessa äännehistoriassa* (1891) esitti TS-variaation lähtökohdaksi vaihteluttoman *ts*-yhtymän, hän ei vielä ollut alkanut kehittää kaikenkattavaa astevaihteluteoriaansa. Korjaukset, joita hän esitykseensä myöhemmin teki, liittyvät juuri astevaihteluteorian kehitykseen. Se, että hän 1896 ja 1917 esitti lähtökohdaksi vaihtelusuhteen *ts : δs*, ei johtunut tarpeesta entistä paremmin selittää suomen TS-edustusta (vrt. Palomäki s. 61), vaan se liittyi uuteen teoriaan, jonka mukaan astevaihtelussa eivät ole olleet vain tavunalkuiset vaan myös tavunloppuiset konsonantit, jopa vokaalit (Setälä 1896). Kaikkien muiden tavunloppuisten konsonanttien tapaan vaihtelunalainen tietysti oli myös *ts*-yhtymän *t*. Setälän teoriaan uskoivat hänen aikalaisensa ja oppilaansa, ja niinpä he yksituumaisesti johtelivat murteiden TS-edustuksia heikkoasteisesta *δs*-yhtymästä ja olettivat erilaisia asteyleistyksiä. Erehdykseksi osoittautuneen taustateorian noteeraaminen olisi antanut lisäterää Palomäen kritiikille s. 62–64. — Sivulla 64 Palomäki tekee Setälälle pientä vääryyttä: ei Setäläkään sentään oletanut Karjalan kannaksen *ts*-edustuksen syntyneen *ss*-välivaiheen kautta.

Oletus *ts : δs* -vaihtelusta on haudattu Setälän astevaihteluteorian mukana. Setälän alkuperäisellä oletuksella vaihteluttomasta *ts*:stä on ollut kannatusta myöhemminkin, joskin TS-vaihtelun myöhäiskantasuomalaiseksi lähtökohdaksi viime vuosikymmeninä yleisimmin on oletettu pituusvaihtelun alainen affrikaatta *tts* (ks. Palomäki s. 64–69). Lähtökohdan vaihtuminen ei ole vaikuttanut siihen, että useimmat tutkijat edelleen katsovat suomen murteiden nykyisen variaation ainakin joiltakin osin palautuvan spiranttiseen välivaiheeseen, kuten Setälä jo 1891 oletti. Sen ratkai-

seminen, kuinka laajalti soinnitonta dentaalispiranttia on esiintynyt, vaatii kannanottoa tulkinnanvaraisiinkin kysymyksiin. Ehkä hankalinta on vanhimman kirjallisuuden ja vanhojen asiakirjalähteiden kirjoitusasujen tulkinta, johon palataan tuonnempaan. Vanhoja ääntämyksen kuvauksia tulisi lukea tarkasti ja tekstiyhteys huomioon ottaen, mihin myös palataan.

Soinnittoman dentaalispirantin vieras, suomen äännejärjestelmään sopimaton piirre, jonka Palomäki tuon tuostakin ottaa esiin, on tämän äänteen interdentaalisuus (s. 9–10, 31, 61, 181, 222, 316, 321, 346). Setälän kritiikissä sivuilla 61 ja 321 Palomäen oletama interdentaalisuus saa kohtuuttoman aseman, kun otetaan huomioon, että Setälän havaintojen mukaan suomen *ʃ* on postdentaalinen eikä interdentaalinen (Setälä 1899: 179). Postdentaalisena sitä pitää myös Streng (1907: 7). Toisaalla (s. 233, 238–239) Palomäkikin myöntää, että *ʃ*:llä on ollut myös postdentaalinen variantti. *t:n*, *s:n* ja *ʃ:n* ääntämispaikkojen välillä ei siis ole tarvinnut olla kovin oleellista eroa. Setälä ei muotoile asiaa niinkään huonosti, kun hän sanoo *ʃ:n* olevan »kompromissi *t:n* ja *s:n* artikulaationista» (1899: 179).

Palomäki suhtautuu melko välinpitämättömästi *ʃ:n* vieraan alkuperän oletukseen, jonka Terho Itkonen on esittänyt (1981: 26–27). Tosin Itkonen esittää oletuksensa eräänlaisena täydentävänä selityksenä äännekehitykselle, jota hän pitää ilman naapurivaikutustakin mahdollisena. Palomäki arvostelee Itkosta naiiveista oletuksista, joiden tapaisiakaan Itkonen ei ole esittänyt (s. 205). Itkonen ajoittaa mahdollisen vaikutuksen myöhäiskantagermaanin vaiheeseen, jolloin sanan sisässä soinnillisten äänneiden välissä vielä esiintyi *ʃ* mutta *ts*-yhtymä ei kuulunut systeemiin. Esimerkiksi gootissa *ʃ* säilyi, skandinaavisella taholla se mainitussa asemassa soinnillistui kantskandinaavisen ajan lopulla vuoden 700

vaiheilla. Goottiin kehittyi synkopeen tietä *ts* jo aiemmin, kantaskandinaaviin vastasen loppuvaiheen synkopeekaudella noin 550–800 jKr. Itkonen kirjoittaa (suomennosminun): »Olisi ajateltavissa, että *ts*:n muutosta *ʒ*:ksi olisivat lisäksi edistäneet sellaiset kaksikieliset henkilöt, joiden germaaniseen systeemiin ei vielä kuulunut *ts* mutta kylläkin *ʒ* (sanansisäisenä soinnillisessa ympäristössä). Jos tämä systeemi oli kantaskandinaavinen, voisi muutoksen terminus ante quem olla aika noin vuodesta 550 vuoteen 700.» Itkonen huomauttaa, että niin kuin on yleisitämerensuomalaisia germaanisista lainasanoja ja yleisitämerensuomalaisia germaanisiperäisiä äänne muutoksia (oikeastaan äännesubstituutioita), voisi suomen länsimurteisiin rajoittuvien germaanisten lainasanojen rinnalla hyvin olla samalle alueelle levinneitä äännesubstituutioita.

Itkonen siis olettaa äänne muutoksessa toimineen saman mekanismin, jota Posti olettaa vanhoissa balttilais- ja germaanislähtöisissä äänne muutoksissa (ks. Posti 1953: 99–100). Itkosen oletuksella on Palomäen oletukseen verrattuna pari etua puolellaan. Itkonen ensinnäkin ajoittaa substituution skandinaavisten — tai yleensä germaanisten — kielten kehityksen vaiheeseen, jolloin sanan sisässä soinnillisessa ympäristössä vielä esiintyi *ʒ*, Palomäki taas olettaa ruotsin vaikutusta aikana, jolloin ruotsin foneemijärjestelmässä ylipäänsä enää ei ollut tätä äännettä. Itkosen ajoitus on niin varhainen, että suomessa tapahtuneille muutoksille tai substituutioille ja niiden leviämislle jää riittävästi aikaa. Palomäen ajoitus 1500- ja 1600-luvun vaihteeseen on niin myöhäinen, että edellytyksiä ainakaan kaikille oletetuille substituutioille ei ole ja aikakin näyttää riittämättömältä. Erityisesti on syytä huomata Vermlannin suomalaismurre. Koska sen TS-edustus on *ht* : *h*, täytyy olettaa, että tämä edustus on tunnettu Keski-Suomessa jo siirtolaisten

lähtiessä 1500- ja 1600-luvun vaihteessa.

Itkosen esittämänä aikana ei ole osoitettu tapahtuneen mitään erityistä skandinaavista invaasiota Suomeen. Arkeologisista löydöistä on kuitenkin pääteltävissä, että germaaninen vaikutus vahvistui Satakunnassa kansainvaellusaikana (Salmo 1952: 185, 213). 500-luvun lopulta alkaen esiintyy varsinkin Euran–Köyliön alueella laajoja ruumiskalmistoja, joiden kaltaisia ei tunneta muualta Suomesta ja joiden esikuva mahdollisesti on germaaninen (Huurre 1979: 161–162). Myöhemmin, viikinkiaikana, Kalannilla (Vakka-Suomella) ja Satakunnalla näyttää olleen kiinteät, rauhanomaiset suhteet Mälärin maakuntiin (Salo 1967: 119–126). Tältä suunnalta voisi löytyä se alue, jolla *ʒ* omaksuttiin.

ÄÄNTÖTAVAN KUVAUKSET

Palomäki tulkitsee kirjallisuudessa esitettyjä TS:n ääntämyksen kuvauksia osaksi toisin kuin aikaisemmat tutkijat. Tämä liittyy tietysti siihen, että hänen näkemyksensä tapahtumien kulusta on toinen kuin edeltäjien. Uudet tulkinnat toimivat poikkeuksetta soinnittoman dentaalispirantin vahingoksi ja affrikaatan eduksi. Koska saatuja tuloksia käytetään hyväksi vanhan kirjallisuuden ja asiakirjalähteiden tulkinnassa ja edelleen TS:n kehityksen kokonaiskuvan hahmottelussa, niiden pitävyyttä on syytä tutkia melko perusteellisesti.

Nimille *Finland*, *Finnland*, *Finlandia* ja *Fenningia* ja vastaaville asukkaannimityksille Palomäki antaa aina ahtaan tulkinnan. Hän lähtee siitä, että nimitykset vielä 1800-luvullakin tarkoittavat vain nykyistä Varsinais-Suomea ja sen asukkaita, joista niitä keskiajalla käytettiin (ks. s. 47, 216, 327, 328). Nimityksillä oli kuitenkin jo keskiajalla sekä suppea että laaja sisältö (esim. Kerkkonen 1971: 228–229). Usean maakunnan kokonaisuutta tarkoittavalla *Fin-*

land-nimellä oli aluksi kilpailijoita, mutta ne syrjäytyivät lopullisesti jo 1500-luvun alussa. Alkuperäistä *Suomea* ruvettiin nimittämään milloin Turun lääniksi, milloin Etelä- ja Pohja-Suomeksi niiden kahden puoliskon mukaan, joihin maakunta 1300-luvulla oli jakautunut. Nimi *Egentliga Finland* keksittiin 1700-luvulla, *Varsinais-Suomi* esiintyy tietävästi ensimmäisen keran vuonna 1846. (Oja 1956.) Epävirallisena vanhakin käytäntö säilyi, ja esimerkiksi Renvallin sanakirja (1826) mainitsee *Suomi*- ja *suomalainen*-sanoille »alkuperäisen» ja »nykyisen» käyttötavan.

Palomäen lähteitä tuntuisi järkevältä tulkita niin, että »Suomella» ja »suomalaisella» on laaja ekstensio silloin, kun niitä ei kontrastoida muihin maakunnan- tai asukkaannimityksiin. Kun hampurilainen Martin Fogel vuoden 1670 tienoilla lyhyesti mainitsee »suomalaisten» ääntämis- ja kirjoitustavan, on tuskin syytä päätellä, että hän tarkoittaa nimenomaan varsinaissuomalaisia (vrt. Palomäki s. 47, 327, 328). Tuskinpa hän edes tiesi, mitä maakuntia ja murteita Suomessa on — eikä varsinaissuomalaisia varten ollut omaa erityistä ortografiaa. Toinen asia on, että tuon ajan normatiivinen ääntämys ehkä hyvinkin vastasi turkulaista ääntämystä. Emme kuitenkaan tiedä, mistä ja miten Fogel oli tietonsa saanut.

Vhael ja Juslenius pyrkivät Palomäen mukaan »kuvaamaan oman aikansa yleissuomea (sosiaalista murretta) tai kieliopiksi normitettua tai normittumassa olevaa suomea, joka heidän aikanaan perustui lounais- tai ainakin länsisuomalaisiin murteisiin» (s. 49). Todellisuudessa oululaissyntyinen Ilmajoen kirkkoherra Vhael jätti kuollessaan jälkeensä kieliopillisia muistiinpanoja, jotka hänen seuraajansa järjesti kirjaksi ja leskensä toimitti julkisuuteen. 1733 ilmestyneessä Vhaelin kieliopissa murteiden eroavuuksiin kiinnitetään runsaasti huomiota ja normaalimuotoina esitetään yleisesti etelä-

pohjalaisuuksia, mihin Juslenius ei ollut lainkaan tyytyväinen. (Rapola 1967: 154–155.) Kun Vhael kuvaa, miten *tz* »useissa murteissa» äännetään, on sangen todennäköistä, että Etelä-Pohjanmaan murre kuuluu tähän joukkoon. Palomäki varmaankin erehtyy, kun hän tulkitsee Vhaelin kuvaavan kahta erilaista ääntämystä (s. 48, 49). Vhaelin suppea kuvaus voidaan suomentaa seuraavasti: »*tz* äännetään useissa murteissa vähän toisin kuin *th* ja vähän voimakkaammin kuin sammaltava *s*» (vrt. Palomäki s. 48). Vertaaminen samalla kertaa *th*:hen ja »sammaltavaan *s*:ään» vaikuttaa yritykseltä kuvata soinnittoman dentaalispirantin ääntämystä (ks. myös Häkkinen 1994a: 168). Tämä äänne näyttäisi siis Vhaelin elinaikana olleen käytössä hänen tuntemis- saan murteissa (Vhael eli 1667–1723 ja toimi pitkäköjä aikoja paitsi Ilmajoella myös Oulussa ja Vaasassa).

Palomäki näyttää olettavan, että Jusleniuksen aikana kirjakieleessä käytettiin myös *ts*-kirjainyhtymää (s. 49). *ts* alkoi kuitenkin yleistyä vasta 1700-luvun lopulla (esim. Rapola 1933: 93–95, Häkkinen 1994a: 168–169). Juslenius ei sanakirjansa johdannossa selitä *tz*:n avulla *ts*:n ääntämistä vaan päinvastoin: joissakin osissa *Suomea tz* äännetään hänen mukaansa *ts*:nä. Juslenius käyttää tässä aluenimeä *Fennigia*, ja kun hän ei kontrastoi Fennigiaa muihin alueisiin, nimi tarkoittanee koko silloista *Suomea*. Tekstistä ei kuitenkaan käy ilmi, mistä Juslenius *ts*-ääntämyksen tunsu. Jäljempänä Palomäen työssä (s. 245) esiintyy sellainenkin käsitys, että vanhassa kirjasuomessa olisi esiintynyt *z*-kirjain yksinään ja että Juslenius olisi johdannossaan kuvannut senkin ääntämistä. Juslenius kuitenkin nimenomaan toteaa sen mikä muutenkin tiedetään: *z*:aa ei käytetty muualla kuin *d*:n ja *t*:n jäljessä (1745, Praefatio, § 6).

Edellä kritisoimani tulkinnat kerrataan

▷

sivulla 52, ja ne vaikuttavat myös *ð*:n distribuution kuvaukseen sivulla 217 ja päätelmiin esimerkiksi sivulla 245. Sivulla 217 esitettyihin pohdiskeluihin on vielä syytä huomauttaa, että Juslenius ja muut kirjoittajat joutuivat selittämään **tz-kirjainmerkien** ääntötapaa, koska ilmeisesti eivät pitäneet sitä itsestäänselvänä (ainakaan ruotsinkielisille tai muille vieraskielisille lukijoilleen). *ð*-äännehän kulki lainavaatteissa.

Myös 1800-luvun lähteiden tulkinnassa on tendenssimäisiä väärinkäsityksiä. 1824 ilmestyneessä kieliopissaan von Becker TS-variaatiota kuvatessaan puhuu niiden sanojen taivutuksesta, joissa *ht*, *tt*, *ss*, *ts* vaihtelevat («i vilka *ht*, *tt*, *ss*, *ts* omvexla»), toisin sanoen TS-sanojen taivutuksesta (ks. Palomäki s. 53). Palomäki ymmärtää *omvexla*-verbin viittaavan astevaihteluun ja päättelee, että von Becker on tuntenut pituusvaihtelun alaisen affrikaatan. Kuvatesaan sellaisten melko lähellä Turkua asuvien suomalaisten ääntämystä, jotka luetaan hämäläismurteen puhujiksi, von Becker käyttää *z*-kirjainta (*mezä*, *kazoa*). Hän selittää tarkoin, mitä hän tällä merkillä tarkoittaa: »då man med *z* utmärker ett mera blött och läspande uttal aff *ss*, hvilket något närmar sig till *sz*». Käsittäakseni kuvaus kokonaisuutena tarkoittaa *ðð*-ääntämystä, jota tavanomaisin kirjaimin on vaikea kuvata. Ei voi olla kyse peräkkäisistä sekvensseistä *s* + *ts*, niin kuin Palomäki tulkitsee (s. 54). Asiaan ei mitenkään liity se, että von Becker kielioppinsa ortografisessa osassa puoltaa *z*- ja *tz*-merkeistä luopumista ja niiden korvaamista *ts*:llä (vrt. Palomäki s. 54). Väärinkäsitys kärjistyy sivuilla 247 ja 329, kun Palomäki katsoo von Beckerin kuvanneen kahta erilaista ääntämystä ja noteeranneen varsinaissuomalaisten puheesta affrikaatan.

Renvallin käsityksiä esitellessään Palomäki ei ole ottanut huomioon hänen aihepiiriin liittyvää väitöskirjasarjaansa *De or-*

thoëpia et orthographia linguae fennicae (1810–1811) eikä hänen sanakirjansa esipuheessa esitettyä TS:n variaation kuvausta (1826: V). Esittely perustuu 1837 ilmestyneeseen artikkeliin »Om Finska Språkets Dialecter» ja 1840 julkaistuun kielioppiin. Renvall erittelee eri murrealueiden edustukset tarkasti. »Suomalaisista» (tässä = varsinaissuomalaiset) hän sanoo: »Språkljudet *z* uttalas af Suomalaiset icke såsom *ts*, utan halfaspirerad och halfsibileradt ungefär *th* eller *ths* tillsamman blött uttalte, t. ex. *mezä*, *viza*, *kazon*, *virza*, *malza*» (Palomäki s. 55). Mielestäni kyse on yhden äänteen kuvauksesta, nimittäin soinnittoman dentaalispirantin. Vahvistuksen tälle antaa sanakirjan esipuhe, jossa Renvall vertaa satakuntalaisten ja turunseutulaisten ääntämystä englantilaisten »kovempaan» *th*:hen ja islantilailaisten *þ*:hen. Alaviitteessä sivulla V hän erityisesti panee merkille sen, että islantilailaisten *þ*, joka koko Skandinaviasta jo ammin on kadonnut, vielä hänen päivinään esiintyy Turun seudun murteessa. Ei näyttäisi olevan pohjaa sille Palomäen näkemykselle, että Renvall siteeratusta kohdassa kuvaa kahta eri äännettä, frikatiivia ja affrikaattaa. Renvallhan nimenomaan sanoo, että ääntämys *ei* ole *ts*. Palomäki esittääkin affrikaataa ääntämysten sivulla 55 vain mahdollisuutena, mutta sivuilla 247 ja 329 hän pitää sitä jo tosiasiana.

Lisää todisteita Varsinais-Suomessa myöhään säilyneestä affrikaatasta Palomäki katsoo löytäneensä sivuilla 246–250 (ks. myös s. 328). Hän panee paljon painoa sille, miten aakkosia 1700- ja 1800-luvun taitteessa nimitettiin. Tietoa tästä on antanut Samuel Roos Mnemosynessa 1820 julkaitussa kirjoituksessa (kirjoituksesta ks. Impivaara 1914: 5–48, erityisesti 29–35; Aalto 1959: 81–83). Eurajoella 1792 syntyneen Roosin isänäidin äiti oli pojan opetellessa lukemaan nimittänyt *tz*:aa »äthäksi», isänäiti »ätzäksi» ja tati »tésetaksi». Palomäki

olettaa, että kirjainparin nimitykset kuvaavat sen ääntämistä erittäin tarkasti ja että kolme nimitystä edellyttävät kaikki erilaista ääntämystä. Roos kuitenkin tarkoittaa, että vain isänäidin äiti nimitti kirjainparia »efter dagliga uttalet» ja että muut nimitykset perustuvat kirjainasuun. Tämän osoittaa tekstiyhteys, joka muutenkin sisältää tärkeää tietoa. Roos kuvaa kirjakielen *tz*:n ääntämistä seuraavasti (lainaus Strengin mukaan, 1907: 34):

Jag minnes ännu en gradatif förändring i dess uttal vid läsning, ifrån det hvardagliga till det främmande: uti Kumo, Ulfby, Eura, Euraåminne, Lappo, Raumo Landsförsamling, Pyhämaa, Laethala, Nykyrcka och kanske några andra Socknar uttalas nemligen den i böcker med *tz* betecknade articulation medelst en utblåsning öfver tungan, hvars spets då ligger emellan framtänderna, eller såsom det aspirerade *th* i Engelskan; och då jag lärde mig läsa kallade min Fadermoders Moder denna bokstaf efter dagliga uttalet »*äthä*», min Fadermoder »*ätzä*» och min Faster – – »*Téseta*».

Roos siis osoittaa tuntevansa kansanomaisen spiranttiääntämyksen, mutta ei mainitse mitään muuta kansanomaista ääntämystä. Kaikki hänen mainitsemansa sukulaiset elivät Eurajoen–Ti. Lapin seudulla, joka on tunnetun *ʒ*-alueen ydintä (ks. Aalto 1959: 8–10).

Carl Helenius sanakirjansa esipuheessa 1838 puolustaa *z*-kirjaimen käyttöä, mutta suomalaisten ääntämys on hänen mukaansa »sammaltava» *ht*, *hs*, *ss*, *ths*, *tt* (mts. VI; vrt. Palomäki s. 246). Selvä väärinkäsitys on G. A. Avellanin kuvauksen tulkinnassa, jonka Heikki Ojansuu kyllä on ymmärtänyt oikein (Palomäki s. 247–248, 329). Avellan kuvaa noin 1848 valmistuneessa käsikirjoituksessaan Ulvilan, Kokemäen ja Huittisten murteita. Hänen *ts*:n edustusta luonnehtivan monimutkaisen lauseensa voisi suomentaa esimerkiksi seuraa-

vasti: »Vielä omalaatuisempi on *z*, jota ei äännetä erillisenä *ts*:nä vaan yhteensulautuneena *ts*:nä ja joka myös esiintyy suunnilleen samanlaisena englannissa (esim. *bath*, *kloth*).» Avellan ei kuvaa kahta erilaista äännettä vaan yhtä äännettä, joka ilmeisesti on soinniton dentaalispirantti. Toiselta puolen Kokemäen ja Huittisten, toiselta puolen Loimaan ja Tyrvään edustustapa eroavat Avellanin mukaan toisistaan, mutta eivät siten kuin Palomäki on ymmärtänyt. Kokemäen yläosassa sekä Huittisissa ja sen kappeliseurakunnissa on edellä kuvattu *z*. Avellanin kuvaus Loimaan ja Tyrvään edustuksesta voidaan suomentaa vaikakapa näin: »Jo Loimaalla ja Tyrväällä kuuluu sibiloivan *z*:n sijasta terävän *tt*:n, joka muodostetaan kielen voimakkaalla iskulla ylempää hammasriviä vasten» (vrt. Palomäki s. 248). Ulvilassa ääntämys muuttuu puhtaaksi *tt*:ksi. Avellan siis kuvaa spiranttiääntämyksen ja *tt*-ääntämyksen rajaa eikä anna pienäkään vihjettä siihen suuntaan, että hänen tutkimusalueelleen esiintyisi afrikaattaa.

VANHOJEN KIRJOITUSASUJEN TULKINTA

Useimmat TS:n historiaa käsitelleet tutkijat ovat tukeutuneet vanhan kirjallisuuden sekä vanhoissa asiakirjoissa esiintyvien henkilön- ja paikannimien ortografiaan. Näin menettelee myös Palomäki (s. 239–295). Hän ei ole itse tehnyt poimintoja asiakirjalähteistä, vaan on käyttänyt hyväkseen aikaisempien tutkijoiden poimintoja (ks. s. 257) sekä Uuteen suomalaiseen nimikirjaan poimittuja nimiä. Palomäen aineistoon ovat siirtyneet myös aikaisempien tutkijoiden erehdykset: esimerkiksi *Pihtipudas* esiintyy TS-nimenä. Aineistossa näkyvät äännehistoriallisen tutkimuksen aukot: tietoja ei juuri ole keskeisiltä hämäläisalueilta, Keski-Suomesta, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaal-

ta, Pohjois-Savosta eikä Peräpohjolasta.

Agricolan ja hänen aikalaistensa *tz*-merkintää on tunnetusti tulkittu kahdella tavalla, joita molempia voidaan perustella. Palomäki on odotuksenmukaisesti (*t*)*ts*:n kannalla. Mutta jos tarkoitettu äänne olisi ollut *ʅ*, miten sitä olisi tarjona olevan kirjaimiston rajoissa pitänyt merkitä? Palomäki tarjoaa *dh*:ta (s. 240). Se ei kuitenkaan ollut käyttökelpoinen, koska Agricola käytti sitä soinnillisen dentaalispirantin merkkinä ruotsin mallin mukaan. Alusta asti *tz*:n rinnalla esiintyi *dz*:aa, joka 1500- ja 1600-luvun vaihteessa voitti *tz*:n yleisyydessä ja vuoden 1642 Raamatussa tuli ainoaksi TS:n merkintätavaksi. Palomäki katsoo ortografisen muutoksen ilmentävän ääntämyksen muutosta, ts. *ʅ*-ääntämyksen leviämistä Turun seudulle. Voisi myös katsoa sen kuvastavan pyrkimystä kirjoittajien tunteman ääntämyksen entistä parempaan kuvaamiseen, korjailtiinhan ortografiaa muutenkin. Saman kirjoittajan teksteissä esiintyvä vaihtelu voi hyvinkin kuvastaa ääntämiseroja, mutta on vaikeata tietää, millaisista eroista on kyse. Ortografisissa eroissa on nähty merkkejä esimerkiksi TS:n pituusvaihtelusta (Airila 1913–1918). Palomäki katsoo niiden ensisijaisesti kuvastavan affrikaatta- ja spiranttiääntämyksen eroa. Hän olettaa affrikaatta- tai *ts*-ääntämyksen säilyneen Lounais-Suomessa jopa 1800-luvulle asti ja perustelee käsitystään Jusleniuksen, Mne-mosynen anonyymien kirjoittajan (Samuel Roosin), von Beckerin, Renvallin ja Avelanin lausumilla (s. 245–249). Edellä on kuitenkin osoitettu, että kukaan heistä ei esitä Lounais-Suomesta affrikaatta- tai *ts*-ääntämystä.

Pieni yksityiskohta: Rapola ei ole 1927 arvellut, »että *tz* olisi [1700-luvun lopulla] muuttunut *ts*:ksi vain ruotsalaisen kirjapainotekniikan vaikutuksesta» (Palomäki s. 246). Rapola esittää kyseisessä artikkelissa varovasti kysymyksen, olisiko kanslia-

kollegion suomen kielen kääntäjällä Abraham Lindillä voinut olla vaikutusta siihen, että eräissä Tukholmassa painetuissa suomenkielisissä julkaisuissa jo 1770- ja 1780-luvulla käytettiin *tz*:n sijasta *ts*:ää.

Henkilön- ja paikannimiaineiston Palomäki käsittelee TS:n kirjoitustapojen mukaan luokiteltuna (ks. luokittelua s. 257). Osa tapauksista on varsin yksiselitteisiä. Tulkinnanvaraisissa tapauksissa Palomäki katsoo kirjoitusasun tarkoittavan (*t*)*ts*-ääntämystä aina, kun mukana on *t* mutta ei *d*:tä ja sibilantin merkki. *d* ja sibilantin merkki implikoivat (*ʅ*)*ʅ*-, *ʅs*- tai (*t*)*ts*-ääntämystä. *th*- ja *tth*-merkkien Palomäki katsoo viittavan (*t*)*t*- tai (*ʅ*)*ʅ*-ääntämykseen, *ssz*-, *sz*-, *z*- ja *zs*-merkkien (*s*)*s*- tai (*t*)*ts*-ääntämykseen. Yksiselitteisesti spiranttiääntämykseen viittaa hänen mukaansa vain *dh*, ja niinpä koko aineistosta onkin löytynyt vain yksi tähän ryhmään kuuluva nimi, *Äedhämäki* Huittisista (1590; ks. s. 265).

Palomäki on kyllä johdonmukainen ja perustelee tulkintansa: kun *t*:n tai *d*:n + sibilantin merkin sisältävät merkinnät Kaakkois-Suomen alueella kiistatta viittaavat (*t*)*ts*-ääntämykseen, ne on syytä muillakin alueilla tulkita samoin (s. 262). Itse olisin varovaisempi varsinkin keskiajan ja 1500-luvun kirjoitusasujen suhteen. Ortografialta ei voi odottaa johdonmukaisuutta, kun aikahaarukka ulottuu 1300-luvulta 1700-luvun loppuun, alueena on koko Suomi ja asiakirjatkin monenlaisia. Vaikka kirjurit olivatkin oppineita miehiä (vrt. Palomäki s. 255–256), he olivat tottuneempia kirjoittamaan ruotsia tai latinaa kuin suomea ja varmaan usein vaikeuksissa yrittäessään hahmottaa ja merkitä muistiin enemmän tai vähemmän vieraan kielen aineksia. Jos soinnitonta dentaalispiranttia esiintyi, sen merkitsemisen täytyi olla erityisen hankalaa. Pidän todennäköisenä, että *t*:llisten, *d*:llisten ja myös pelkkiä sibilantteja sisältävien kirjoitusasujen joukossa on myös

spiranttiääntämystä tarkoittavia.

Erityisen kiintoisa on niiden nimien ryhmä, joissa TS:ää on merkitty pelkillä sibilanttien merkeillä (s. 278–281). On luonnollista olettaa (*s*)*s*-ääntämystä silloin, kun samalta alueelta on myöhemminkin todettu tämä ääntämys. Tällaiset kiistatomaan *s*(*s*)-ääntämykseen viittaavat tiedot ovat kuitenkin suhteellisen myöhäisiä (1500-luvun puolivälistä tai myöhemmältä ajalta). Muuten sibilanttiryhmässä on muihin ryhmiin verrattuna poikkeuksellisen paljon keskiaikaisia merkintöjä, samoin poikkeuksellisen paljon merkintöjä hämäläisten ja hämäläisvaikutteisten murteiden alueelta. Kun TS:ää merkitään *z*-alkuisella kirjainyhtymällä tai pelkällä *z*:lla, on (*t*)*ts*-ääntämyskin varteenotettava vaihtoehto. Yhtä varteenotettavalta se ei tunnu silloin, kun merkintä alkaa *s*:llä tai sisältää pelkkiä *s*:iä. Palomäki viittaa selityksenä siihen, että kirjurit olivat ruotsinkielisiä ja siis tottuneet assimiloimaan oman kielensä *ts*-yhtymän (s. 281). Assimilaatio oli kuitenkin nimenomaan puhekielen piirre, joka vain jossain määrin heijastui kirjoitukseen (s. 227). Voisi odottaa, että kirjurit vierasta kieltä muistiin merkitessään olisivat yrittäneet kirjoittaa juuri sen mitä kuulivat. Jos tietoisuus assimilaatiotendenssistä jotenkin vaikutti heidän työssään, luulisi sen vaikuttaneen pikemmin niin, että *kissasta* olisi kirjoituksessa tullut *kitsa. Pitäisin hyvin mahdollisena, että he ainakin joillakin länsimurteiden alueilla ovat kuulleet oudon hankausäänten ja kuvanneet sitä hieman samankaltaisen äänten merkeillä. Jos myöhempiä *ss*-alueita ei oteta lukuun, tietoja *s*-alkuisista merkinnöistä onkin miltei pelkästään länsimurteiden alueelta.

tt-edustukseen viittaavat merkinnät ovat odotuksenmukaisesti niiltä alueilta, joiden murteissa *tt* myöhemminkin on tunnettu (s. 266–267). Ne alkavat varsin myöhään, vasta 1600-luvulla (jos huomioon ei oteta sa-

volaisia tietoja vuodelta 1561). Varhaisimmat länsimurteiset merkinnät ovat heikkoasteisia muotoja Raisiosta vuodelta 1608. Palomäki päätteleeekin *tt*-variantin syntyneen Lounais-Suomessa, josta se olisi levinnyt »ulospäin joka suuntaan» (s. 270–272). Sen aiheuttajana hän pitää ruotsin vaikutusta (s. 272–274). Mielestäni leviämisseuntia ja kronologiaa koskevissa päätelmissä on syytä olla varovainen, kunnes aineistoa on koossa tasaisesti eri murrealueilta. Erityisen pahalta puutteelta tuntuu tässä se, ettei aineistoa ole keskeisiltä hämäläisalueilta. Kun Etelä-Savossa esiintyy 1561 *wittaisen Maa* ja Pohjois-Savossa samana vuonna sukunimi *Rottinen* (= Ruottinen), tämä tuntuisi edellyttävän, että lähimmissä länsimurteissa, hämäläismurteissa, olisi jo tunnettu *tt*. Hyppäys Lounais-Suomesta Kaakkois-Hämeeseen, mistä varhaisin tieto *tt*-edustuksesta on vuodelta 1665, on myös pitkäkö (vrt. Palomäki s. 270).

Palomäen varhaisimmat tiedot savolaisesta *ht*-edustuksesta ja sen heikkoasteisista vastineista ovat samasta vuoden 1561 maakirjasta kuin edellä mainitut *tt*:lliset nimimuodot (s. 267, 275). Hän esittää esimerkkejä vain Pellosniemen hallintopitäjän alueelta, mutta esimerkiksi Turusella niitä on myös Visulahden, Juvan ja Säämingin pitäjistä (Turunen 1959: 111). *ht* esiintyy Etelä-Savossa kuitenkin vain satunnaisesti muiden edustustapojen rinnalla (Turunen mts. 110–112; Mielikäinen 1981: 139–141). Valitettavasti Palomäen käytössä ei ole ollut systemaattisia poimintoja Pohjois-Savosta eikä Keski-Suomesta. Ainakin Rautalammin suurpitäjän alueella *ht*-edustuksen on täytynyt olla tuttu jo silloin, kun muutto sieltä Keski-Skandinavian metsiin alkoi. Räisäsen mukaan *ht* TS:n edustajana on kuulunut myös Kainuuseen 1500- ja 1600-luvulla tulleiden uudisasukkaiden kieleen (1998: 107).

Uuden suomalaisen nimikirjan toimit-

▷

tajat ovat käyttäneet saman henkilön eri nimimuotojen välillä *eli*-sanaa. Palomäki näyttää ymmärtäneen, että *eli*-sanat ovat peräisin jo kirjurien kynästä, ja tämä on antanut hänelle aiheen pitkiin pohdintoihin (s. 290–293). Rinnakkaismuodot ovat kuitenkin eri vuosilta ja usein varmaan eri asiakirjasarjastakin, joten kirjuri ei ole voinut tietää, miten joku toinen kirjuri on saman nimen merkinnyt. Sen päätelmän voi usein tehdä, että nimen asu on puheessa vaihdellut. Sen sijaan ei voi päätellä, että kirjuri selittäisi yhtä nimimuotoa toisella (vrt. s. 291, 292) tai että yksi nimimuoto olisi tietoisesti tarkoitettu viittaamaan nimen ruotsalaiseen, toinen suomalaiseen kirjoitus- ja ääntöasuun (vrt. s. 292). Kirjurit ovat vaikeassa tehtävässään päätyneet erilaisiin ratkaisuihin, ja joku on ruotsintanut sukunimenkin (esim. f s. 291).

RUOTSIN VAIKUTUS MUUTOSTEN SELITYKSENÄ

On helppo hyväksyä se Palomäen näkemys, että nykyinen affrikaatta on mksm. affrikaatan jatkaja ja että *ts*-edustus on kehittynyt affrikaatasta ilman välivaiheita (esim. s. 320). Sen sijaan ne johtelut, joilla hän palauttaa kaikki muut *TS*-edustukset ruotsin vaikutukseen, herättävät kysymyksiä.

Kuten jo edellä on todettu, skandinaavisiin kieliin syntyi *ts*-yhtymä kantaskandinaavisen kauden lopulla. Jo esikirjallisena aikana ruotsissa on alkanut vaikuttaa assimilaatiotendenssi *ts* > *ss*, kuten Palomäki esittää s. 225–227. Osittain assimilaation tulokset ovat fonologistuneet, osittain assimilaatio on koskenut vain ääntämystä. Adolf Noreen huomauttaa, että muinaisruotsissa assimilaatiomuotojen rinnalla kaikkialla »tietenkin» (natürlich) esiintyy verrattain runsaasti *ts*:llisiä analogiamuotoja (1904: 225). Myöskään Elias Wessén ei esitä assimilaatiota uusruotsista poikkeuk-

settomana vaan toteaa, että se on ollut puhekielessä yleistä. Yleensä ääntämys *ts* (*ds*) on kirjakielen vaikutuksesta säilynyt tai se on palautettu. (Wessén 1970: 204–205.) Todennäköisesti siis Suomessa asuvien ruotsalaistenkin on ollut täysin mahdollista ääntää *ts*. Tämä on sitä todennäköisempää, kun lukuisat nuoret lainasanat on saatu ruotsin kautta suomeen *ts*:llisinä (esimerkkejä Palomäellä s. 226). Voisi myös kuvitella, että vierasta kieltä opetteleva ruotsalainen pyrki jäljittelemään aitoa ääntämystä eikä ilman muuta soveltanut suomeen oman kielensä assimilaatiosääntöä. Kaikki Palomäen diakroniset oletukset perustuvat kuitenkin siihen, että suomea puhuvat ruotsalaiset äänsivät suomen (*t*)*ts*:n sijasta jotakin muuta ja että suomalaiset sitten jäljittelivät tätä vierasta ääntämystä.

On kyllä todennäköistä, että ainakin Uudenmaan ja Keski-Pohjanmaan *TS*-edustuksen *ss*-saarekkeet ovat syntyneet ruotsin vaikutuksesta, niin kuin vanhastaankin on ajateltu (esim. Rapola 1966: 193–194). Molemmilla alueilla tiedetään aikaisemman ruotsalaisväestön suomalaistuneen, joten klassiselle substituutiomuutokselle on ollut edellytykset. Mutta mitä on substituoitu? *ts*:n substituutioon ei ilmeisesti ole ollut aihetta, ja affrikaatta on Palomäen mukaan vahva-asteisena ääntynyt samoin kuin *ts* (s. 200). Sen sijaan *ʈʈ*:n substituutio *ss*:llä olisi sekä odotuksenmukainen että foneettisesti luonnollinen muutos.

Palomäki pohtii laajasti, miten suomenruotsalainen kielenoppija olisi 1400–1500-luvulla voinut kuulla ja hahmottaa suomen *metsä*-sanana, ja päätyy asuun *medsä* (s. 228–231). Tästä olisi assimilaation tietä tullut *medʈä* joko ruotsalaisten tai heidän puhettaan jäljittelevien suomalaisten suussa (s. 233). *ʈʈ* olisi ollut *TS*:n prestiisivariantti, joka olisi syntynyt 1500-luvulla yläluokan puheessa, esiintynyt muun muassa Turussa ja prestiisinsä turvin levinnyt alem-

pienkin kansankerrosten keskuuteen (s. 232, 314–317). Palomäki olettaa itse asiassa aivan samat ääntenmuutokset kuin Setälä vuonna 1896 (vrt. Palomäki s. 61), mutta liittää ne ruotsiin ja ruotsalais-suomalaiseen kaksikielisyyteen. Spirantin maantieteellisen levikin hän olettaa jääneen suppeaksi, niin että sitä koskaan ei ole tunnettu muualla kuin Turussa ja »Turun länsipuolen maalaismurteissa» (s. 316).

TS:n *tt*-edustukselle Palomäki esittää kaksi eri syntytapaa: se on voinut kehittyä sekä omapohjaisesti affrikaattavariantista että ruotsalaisperäisen *ʈʈ*:n substituutiona (s. 234). Hän katsoo sen syntyneen Turun seudulla 1500-luvun loppupuolella (s. 317, 318). Ainakin hämäläisten ja hämäläispohjaisten murteiden *tt*:n välittömäksi lähtökohdaksi affrikaatta sopii huonosti: affrikaatan jatkajan olettaisi olevan astevaihtelussa, mutta hämäläinen *tt* on vaihteluton.

Kirjallisten kuvausten perusteella Palomäki katsoo, että Lounais-Suomessa ja Ala-Satakunnassa on esiintynyt vielä 1800-luvun alussakin (*t*)*ts*-ääntämystä (s. 328–330). Edellä on kuitenkin osoitettu, että kirjalliset kuvaukset eivät anna tähän aihetta.

Kaisa Häkkinen on uskottavasti perustellut käsitystä, että savolainen *ht* ei ole foneettisen muutoksen tulos vaan edustaa länsisuomalaisen *ʈʈ*:n substituutiota tutulla äännesekvenssillä (1994b). Palomäki on samalla kannalla (s. 235–238) ja ajoittaa substituution 1500-luvun lopulle (s. 318). Sen historiallisia ja maantieteellisiä edellytyksiä hän ei pohdi.

KRONOLOGISTA JA AREAALISTA POHDINTAA

Soinnittoman dentaalispirantin alue on supistunut koko sen ajan, miltä dokumentaatiota sen esiintymisestä on olemassa (vrt. Palomäki s. 218–219). Jusleniuksen kuvauksista voi päätellä, että spiranttiääntä-

mys hänen aikanaan oli normaaliääntämys ja varmaankin siis käytössä Turun seudulla. Jo Porthanin mukaan turkulainen ääntämys kuitenkin oli *tt*. Von Becker paikantaa spiranttiääntämyksen hämäläismurretta käyttävien varsinaissuomalaisten puheeseen. Renvall kuitenkin esittää varsinaissuomalaisena vain spiranttiääntämyksen ja pitää *tt*-ääntämystä kainulaisten (= pohjalaisten) ja hämäläisten puheeseen kuuluvana. Satakunnassa dokumentoidun *ʈʈ*-edustuksen itäisimpinä pitäjinä voitaneen pitää Karkkua ja Tyrväättä. Karkkulaissyntyinen Abraham Kollanius käytti 1600-luvun puolivälissä kirjoitustapaa, joka varsin yksiselitteisesti viittaa spiranttiääntämykseen (ks. Palomäki s. 251–252). Varelius on kuullut spiranttiääntämyksen vanhusten puheessa Tyrvällä (1854: 109–110), mutta esimerkiksi Avellan (n. 1848) vetää rajan niin, että Kokemäen yläosassa ja Huittisissa esiintyy spirantti, mutta Tyrvällä samoin kuin Loimaalla *tt* (tosin erikoislaatuinen). Samuel Roos luettelee spiranttiääntämyksen alueena useita Ala-Satakunnan ja pohjoisen Varsinais-Suomen pitäjiä. 1900-luvun alussa Ojansuu ja Niilo Ikola ovat tavoittaneet spirantin vielä varsin laajalta alueelta lounaismurteiden pohjoisosasta ja Ala-Satakunnasta (Palomäki s. 218), mutta se alue, jonka Kettunen kuvaa kartastossaan (kartat 8, 9 ja 10), on jo varsinkin Satakunnan osalta suppeampi. Kettusen aineiston ja Palomäen aineiston välillä ero on jyrkkä, sillä Palomäen aineistossa vain Eurajoen puhujalla on muutamia produktiivisessa taivutuksessa esiintyviä spirantin esiintymiä (s. 166–167). 60-luvun jälkeen lienee spiranttiedustus jo kokonaan kadonnut (s. 173).

Entäpä jos näkyvissämme on vain jo pitkään jatkuneen väistymiskehityksen loppuvaihe? Soinniton dentaalispirantti on ehkä viimeksi säilynyt aikaisemman levikialueensa läntisessä periferiassa. Olisin taipuvainen antamaan paljonkin painoa sille

▷

luotettavan todistajan Vareliuksen tiedolle, että kirjakielessä *ts*:llä merkitty äänne Hartolan, Sysmän ja Jämsän pitäjissä välistä on Huittisissa esiintyvän tremuloivan äänteen kaltainen (ks. Palomäki s. 217–218). Tämän voi ymmärtää niin, että spirantti on jäänteenä säilynyt myös aikaisemman levikki-alueensa itäisessä periferiassa. Kyseisten pitäjien murteet ehkä olivat Vareliuksen niitä tarkkaillessa vaiheessa, jossa savolainen substituutioedustus oli jo voitolla ja läntinen spirantti säilyneenä vain »stundom» (mahdollisesti joissakin lekseemeissä).

Savolaiset eivät ole voineet kuulla soinitonta dentaalispiranttia varsinaissuomalaisilta eivätkä alasatakuntalaisilta, sillä näiden kanssa heillä ei ole ollut maantieteellistä kosketusta. Eränkäyntikään ei saattanut ryhmiä yhteen, sillä varsinaissuomalaisten pyynti-intressit suuntautuivat saaristoon ja merelle (Vilkuna 1935: 18, 21–22, 25–26), alasatakuntalaisten pyyntialueet olivat Ala-Satakunnassa ja lähiseudulla (Suvanto 1973: 247–250). Vain yläsatakuntalaisten ja hämäläisten keskuudesta tunnetaan varsinainen eräkulttuuri kauko-omistukseen (niiden laajuudesta ks. esim. Soininen 1957: 7–8). Se päättyi vasta, kun savolaiset 1500-luvun puolivälissä saivat oikeuden asettua erämaihin uudisasukkaiksi (Soininen 1957). Hämäläisten eräalueelle muodostettiin 1558 Rautalammin hallintopitäjä, yläsatakuntalaisten eräalueelle 1565 Ruoveden hallintopitäjä. Nimenomaan hämäläismurteen puhujat ja savolaiset siis kohtasivat toisensa Sisä-Suomen erämaissa ensin eränkävijöinä, sitten uudisasukkaina.

Hämäläiset ovat varhaisista ajoista liikuneet myös varsinaisessa Savossa, sekä erämiehinä että asuttajina (ks. kokoavaa katsausta Mielikäinen 1981: 24–26). Nykyisessä Päijät-Hämeessä asutuksen vanha pohja on hämäläinen, joskin sen on lähes peittänyt nuorempi savolainen asutus (Niitemaa 1955: 379–390; Rapola 1957:

93–100).

Moni seikka selittyy luontevasti, jos oletetaan, että soinniton dentaalispirantti on esiintynyt hämäläismurteissa suhteellisen laajalti. Silloin savolaiset ovat voineet joutua sen kanssa tekemisiin. Savolaissubstituution on täytynyt syntyä melko varhain, jotta se on voinut levitä savolaismurteiden yleisedustukseksi, josta poikkeuksena on vain Etelä-Savo. Se on todennäköisesti ollut olemassa ainakin jo 1500–1600-luvulla, kun savolaisten suuri ekspansio tapahtui. Siitähän onkin todisteita jo Savon ensimmäisessä maakirjassa, ja samaan suuntaan puhuu Vermlannin savolaismurteen evidenssi.

Laaja-alaisen *ʋ*:n oletus auttaa ymmärtämään myös hämäläistyypin vaihtelutoman *tt*:n levikkiä. Tämä edustushan kattaa paitsi kaikki hämäläismurteet myös Etelä-Pohjanmaan, Pohjois-Pohjanmaan ja koko Peräpohjolan. Tällainen levikki näyttää pikemmin vanhalta hämäläisyydeltä kuin 1600-luvulla Turusta leviämään lähteneeltä »naapurivaikutukselta». Tuskin on kuitenkaan syytä ajatella, että *tt* olisi ollut olemassa jo silloin, kun Etelä-Pohjanmaa, Pohjois-Pohjanmaa ja Peräpohjola saivat hämäläisen asutuskomponenttinsa. Silloinhan savolaiseen *ht*-substituutioon ei olisi ollut edellytyksiä. Luultavampaa on, että varhaisten asuttajien mukana levisi *ʋ*. Tämän äänteen näyttäisi Vhael tunteneen pohjalaismurteista, ehkä Etelä-Pohjanmaalta. Se on voinut eri alueilla erikseenkin muuttua *tt*:ksi. Itse Hämeessä muutos on ehkä alkanut murrealueen keskustasta, kun keran reuna-alueet ovat pisimpään säilyttäneet spirantin. Suomalaistuneilla ruotsalaisalueilla Uudellamaalla ja Keski-Pohjanmaan etelälaidalla esiintyvä *ss* on odotuksenmukainen juuri *ʋ*:n substituuttina.

Jonkinlaisena todisteena hämäläisen *ʋ*:n olemassaolosta voisi ehkä pitää niitä melko lukuisia keskiaikaisia paikannimiä,

joissa TS:ää on merkitty sibilanttien merkeillä. Jos *ʒ* olisi omaksuttu germaaneilta ja jos se olisi tullut tutuksi Kokemäenjoen varressa, se olisi voinut levitä koko Kokemäenjoen vesistöalueelle, niin kuin levisivät esine- ja korumuodot ja muut kulttuuri-innovaatiot.

Ulla Palomäki on kirjoittanut pohdintoihin haastavan väitöskirjan. ■

PÄIVI RINTALA

*Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos,
20014 Turun yliopisto
Sähköposti: paivi.rintala@utu.fi*

LÄHTEET

- AALTO, ANJA 1959: Samuel Roos – suomalainen sanaseppä. *Suomi* 108:2. SKS, Helsinki.
- AIRILA, M. 1913–1918: Nykysuomen *ts*-yhtymän vastineita vanhemmassa kirjakielissä. *SUSA* XXX, 38. Helsinki.
- HELENIUS, CARL 1838: Suomalainen ja Ruozalainen Sana-kirja. Åbo.
- HUURRE, MATTI 1979: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Otava, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1994a: Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. WSOY, Helsinki.
- 1994b: Savolainen »sohva-ilmiö»? Suomen yleiskielen *ts*-yhtymän murrevastineiden historiallista taustaa. – *Virittäjä* 97 s. 603–609.
- IMPIVAARA, HEIKKI 1914: »Turun Viikko-Sanomain» aiheuttama kiista suomen oikeinkirjoituksesta ja A. I. Arwidsonin osallisuus siihen. – *Virittäjä* 18 s. 5–48.
- ITKONEN, TERHO 1981: Zur Geschichte der *ts*-Verbindung in den westfinnischen Dialekten. – Heutige Wege der finnischen Dialektologie. *Studia Fennica* 24 s. 11–28.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: Suomalaisen Sana-
- Lugun Coetus. Stockholm. Näköispainos. SKS, Helsinki 1968.
- KERKKONEN, MATTI 1971: Esihistorialliset Häme ja Suomi. – *Historiallinen Aikakauskirja* 3/1971 s. 213–230.
- MIELIKÄINEN, AILA 1981: Etelä-Savon murteiden äännehistoria. I. Konsonantit. SKS, Helsinki.
- NIITEMAA, VILHO 1955: Hämeen keskiaika. – Hämeen historia. I. Esihistoria ja keskiaika s. 199–644. Karisto, Hämeenlinna.
- NOREEN, ADOLF 1904: Altschwedische grammatik mit einschluss des altguthnischen. *Altnordische grammatik* II. Max Niemeyer, Halle.
- OJA, AULIS 1956: Suomi ja Varsinais-Suomi. – *Kotiseutu* 1956 s. 8–11.
- POSTI, LAURI 1953: From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. – *FUF* XXXI s. 1–91.
- RAPOLA, MARTTI 1933: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. SKS, Helsinki.
- 1957: Murteiden ja asutuksen suhteet vanhoilla hämäläisalueilla. – Hämeen historia II:1. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721 s. 61–103. Karisto, Hämeenlinna.
- 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. SKS, Helsinki.
- 1967: Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana. *Tietolipas* 49. SKS, Helsinki.
- RENVALL, GUSTAVUS 1826: Suomalainen Sana-Kirja. Aboae.
- RÄISÄNEN, ALPO 1998: Kainuun murteiden äännehistoria. II. Konsonantisto. SKS, Helsinki.
- SALMO, HELMER 1952: Satakunnan historia. II. Rautakausi. Vammala.
- SALO, UNTO 1967: Häme ja Satakunta. – *Satakunta* XVIII s. 76–129.
- SETÄLÄ, E. N. 1896: Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen. *Vorläufige*

- mitteilung. SUSA XIV, 3. Helsinki.
- 1899 (1891): Yhteissuomalainen äännehistoria. Helsinki.
- SOININEN, ARVO M. 1957: Erämaiden asuttaminen. – Hämeen historia II:1. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721 s. 7–59. Karisto, Hämeenlinna.
- STRENG, HARRY 1907: Konsonanttiyhtymäts suomen kielessä. Vähäisiä kirjelmiä XXXVIII. Eripainos aikakauskirjasta »Suomesta». SKS, Helsinki.
- SUVANTO, SEPPO 1973: Satakunnan historia. III. Keskiaika. Satakunnan Kirjateollisuus Osakeyhtiö Offset.
- TURUNEN, AIMO 1959: Itäisten savolaismurteiden äännehistoria. SKS, Helsinki.
- VARELIUS, ANTERO 1854: Kertomus Tyrvään pitäjästä 1853. Julkaistu Suomal. Kirj. Seuran aikakauskirjassa »Suomi, tidskrift i fosterländska ämnen 1854». Tyrvään Sanomien asianomaisella luvalla alkuperäisestä valokuvaamalla valmistama uusi painos. Tyrvään Sanomat, Vammala 1977.
- WESSÉN, ELIAS 1970: Schwedische Sprachgeschichte. Band I. Laut- und Flexionslehre. Walter de Gruyter & Co., Berlin.
- VILKUNA, KUSTAA 1935: Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista. Varsinais-Suomen historia III:2. WSOY, Porvoo.